

پیش‌خواران

خاطرات آیت‌الله سیدمر تقی پسندیده به مثابه منبع کم‌بديل تاريخی

روایتی ناب از خاستگاه سلسله جنبان انقلاب اسلامی

■ **محمد رضا کائینی**

اثری که هم اینک در باب آن سخن می‌رود، بخش‌هایی از خاطرات زنده‌یاد آیت‌الله سیدمر تقی پسندیده است که توسط محمد جواد مرادی‌نیا تدوین یافته‌ و انتشارات سوره مهر، به نشر شده است.

این همت گمارده است. این مجموعه از آن روی که پیشینه خاندانی امام خمینی، رهبر کبیر انقلاب اسلامی را روایت و به برخی عوامل تأثیر گذار در شکل گیری و تکوین شخصیت ایشان اشارت می‌برد، جایگاهی بس مهم و حتی منحصربه‌فرد دارد. تدوینگر این اثر در دیباچه این مجموعه و در باب محتوای آن، چنین آورده است:

«کتابی که پیش‌رو دارد، خاطرات آیت‌الله سیدمر تقی پسندیده، برادر بزرگ امام خمینی است که پیرامون حوادث و رخدادهای گوناگون یکی دوقرن گذشته، به‌صورت شفاهی روی نوار کاست ضبط و پس از تحریر روی کاذد و ویراستاری، به دست چاپ سپرده شده است. آیت‌الله پسندیده در سال ۱۳۱۳ق - هفت سال پیش از تولد امام خمینی - در شهرستان خمین متولد شد و در سال ۱۳۷۵ش - یعنی هفت سال پس از ارتحال امام - نیز در گذشت. خاطرات وی در برگیرنده دو موضوع به شرح زیر است:

۱. تاریخچه خاندان امام (شامل جد بزرگ، جد، پدر، عم، عمه‌ها و…) و اطلاعاتی تاریخی از پیشینه شهرستان خمین (زادگاه امام) در طول یک قرن گذشته

۲. خاطراتی پراکنده از برخی حوادث سیاسی در طول ۱۰۰ سال گذشته، مانند جزئیاتی از: کودتای ۱۲۹۹ش یا ناگفته‌هایی از ماجرای کشف حجاب، تبعید امام به ترکیه و تلاش امریکایی‌ها برای رهایی گروگان‌های خود در تهران.

زنده‌یاد آیت‌الله سیدمر تقی پسندیده برادر بزرگ امام خمینی(ره)

بخش اول خاطرات آیت‌الله پسندیده، به لحاظ منحصربه‌فرد بی‌سودن آن از اهمیت بالایی برخوردار است. این قسمت که شجره‌نامه خاندان امام و نیز حوادث و رخداد‌های تلخ و شیرین بیت موسوی را دربرمی‌گیرد، فصلی حساس و خطیری از تاریخ معاصر ایران و تاریخ انقلاب اسلامی به شمار می‌آید که با توجه به فقدان امام و برادر دیگر‌شان سیدنورالدین، هیچ منبع و مآخذی برای آن، جز شخص آیت‌الله پسندیده نمی‌توان یافت. این ویژگی باعث شده است خاطرات آیت‌الله پسندیده، در شمار منابع اصلی و ارز‌شمند تاریخ انقلاب اسلامی به حساب آید. علاقه همگان به شناخت و آگاهی از مراحل مختلف تکوین شخصیت بزرگ امام و آشنایی با محیط جغرافیایی و خانوادگی ایشان، مسئله‌ای انکارناپذیر است. همه طالب آند تا بدانند چه عواملی دست به دست هم داده‌است موجب پیدایش شخصیتی بی‌نظیر در جهان اسلام شود؛ شخصیتی که منشأ دگرگونی‌های بس بزرگ در دنیای کنونی و سرنوشت مسلمانان در زمان حیات خویش حتی بعد از فقدان‌ش شد. خاطرات آیت‌الله پسندیده، برخی از عوامل شکل‌دهنده شخصیت امام را تلویحاً برای خواننده شرح می‌دهد. خواننده در ضمن مطالعه بخش اول کتاب، همچنین با جغرافیای تاریخی آن شهرستان خمین و برخی حوادث تاریخی آن طی ۱۰۰ سال گذشته آشنا می‌شود. این موضوع از دو جنبه حائز اهمیت است: اول آنکه خواننده با تاریخچه شهری آشنا می‌شود که از سال ۱۳۲۰ تا ۱۳۲۹ق شهرستان خمین به صورت پراکنده، از طرف اسلامی بوده‌است و دوم آنکه این اثر می‌تواند راهنمای محققان و دانشجویان و علاقه‌مندان رشته تاریخ، به ویژه در بخش تاریخ‌های محلی قرار بگیرد. بخش دوم خاطرات آیت‌الله پسندیده به صورت پراکنده، برخی رخداد‌های بااهمیت تاریخ معاصر ایران را مورد توجه قرار داده است که می‌توان آن را اوراقی از تاریخ دوران پادشاهی قاجار و پهلوی به شمار آورد.»

■ **انوشه میر مرعشی**

در حافظه تاریخی مردم ایران، نام پادشاهان قاجار یا صفت «بی‌گفایتی» گره خورده است. دادن این لقب اما چندان هم بی‌راه نبوده است و بر اساس داده‌های تاریخی و مشاهده تصمیم‌گیری‌های اشتباه، عملکرد بد و مستبدانه شاهان قجری در حوادث گوناگون دوران تسلط حدود دو قرن‌ه این سلسله پادشاهی بر ایران، آنان را چنین وصفی متصف گشته‌اند. در این میان اما یکی از آن وقایع بسیار تلخ و تأسّف‌برانگیز، واقعه فروش و به اسارت رفتن دختران و زنان قوچانی به اتباع روسیه تزاری در دوره ناصرالدین شاه است؛ ماجرای بی‌شدهت غم‌انگیز و پدفرجام که در مقال بی‌آمده است. چرایی، چگونگی و فرجام آن را مورد بررسی قرار داده‌ایم. ■■■

■ **تأمین هزینه سفر فرنگ‌شاه با تیول‌داری**

یکی از بدعت‌های نامبارک دوره ناصرالدین شاه قاجار که تبعات بسیار سخت و دردناکی برای مردم داشت، تغییر ساختاری تیول‌داری در ایران بود. اصطلاح تیول‌داری که از زمان صفویه دربرمی‌گیرد، فصلی حساس و خطیری از تاریخ معاصر ایران و تاریخ انقلاب اسلامی به شمار می‌آید که با توجه به فقدان امام و برادر دیگر‌شان سیدنورالدین، هیچ منبع و مآخذی برای آن، جز شخص آیت‌الله پسندیده نمی‌توان یافت. این ویژگی باعث شده است خاطرات آیت‌الله پسندیده، در شمار منابع اصلی و ارز‌شمند تاریخ انقلاب اسلامی به حساب آید. علاقه همگان به شناخت و آگاهی از مراحل مختلف تکوین شخصیت بزرگ امام و آشنایی با محیط جغرافیایی و خانوادگی ایشان، مسئله‌ای انکارناپذیر است. همه طالب آند تا بدانند چه عواملی دست به دست هم داده‌است موجب پیدایش شخصیتی بی‌نظیر در جهان اسلام شود؛ شخصیتی که منشأ دگرگونی‌های بس بزرگ در دنیای کنونی و سرنوشت مسلمانان در زمان حیات خویش حتی بعد از فقدان‌ش شد. خاطرات آیت‌الله پسندیده، برخی از عوامل شکل‌دهنده شخصیت امام را تلویحاً برای خواننده شرح می‌دهد. خواننده در ضمن مطالعه بخش اول کتاب، همچنین با جغرافیای تاریخی آن شهرستان خمین و برخی حوادث تاریخی آن طی ۱۰۰ سال گذشته آشنا می‌شود. این موضوع از دو جنبه حائز اهمیت است: اول آنکه خواننده با تاریخچه شهری آشنا می‌شود که از سال ۱۳۲۰ تا ۱۳۲۹ق شهرستان خمین به صورت پراکنده، از طرف اسلامی بوده‌است و دوم آنکه این اثر می‌تواند راهنمای محققان و دانشجویان و علاقه‌مندان رشته تاریخ، به ویژه در بخش تاریخ‌های محلی قرار بگیرد. بخش دوم خاطرات آیت‌الله پسندیده به صورت پراکنده، برخی رخداد‌های بااهمیت تاریخ معاصر ایران را مورد توجه قرار داده است که می‌توان آن را اوراقی از تاریخ دوران پادشاهی قاجار و پهلوی به شمار آورد.»

شایسته از نظام ۳۲خبر ایرانی در دوران سلطنت نادر افغانکی از آلبانوسورگین

د

با افزایش فشار بر مردم قوچان، وضعیت برای آنها به جایی رسید که قوچانی‌ها از روی ناچاری مجبور شدند دختران خردسال و نوجوان خود را به ترکمن‌ها و تفلیسی‌های ارمنی عشق‌آباد که اتباع روسیه تزاری بودند، بفروشند! این در حالی بود که سالارمفخم هم مدتی قبل از آن واقعه، برای به دست آوردن پول بیشتر و گرفتن رشوه از ترکمن‌های تابعه روسیه تزاری، آنها را تحریک کرد که به قوچان حمله کنند و به این شکل تراکمه بعد از تاراج و کشتار عشایر باشقانو، ۶۰دختر و زن آنها را به اسارت گرفتند و به خاک روسیه آن روز منتقل کردند!

هم مدتی قبل از آن واقعه، برای به دست آوردن پول بیشتر و گرفتن رشوه از ترکمن‌های تابعه روسیه تزاری، آنها را تحریک کرد که به قوچان حمله کنند و به این شکل تراکمه بعد از تاراج و کشتار عشایر باشقانو، ۶۰دختر و زن آنها را به اسارت گرفتند و به خاک روسیه آن روز منتقل کردند! چند ماه بعد، خبر این ظلم فاجعه‌بار به تهران و مشروطه‌خواهان رسید و آیت‌الله سیدمحمد طباطبایی از سران مشروطه، شروع به دادخواهی برای دختران و زنان قوچانی به اسارت رفته و فروخته شده کرد. او با سخنرانی در سر منبرها و با نوشتن نامه به مظفرالدین شاه، خواهان پیگیری ماجرا و محاکمه مقصران شد.^(۳)

■ **ای خدا کسی فکر ما نیست…**

در آن شرایط نمایندگان مجلس شورای ملی که به تازگی کار خود را شروع کرده و مشغول تدوین قانون اساسی مشروطه بودند، پیگیری وضعیت دختران و زنان مظلوم قوچانی را در دستور کار قرار دادند. از طرف دیگر روزنامه‌های مهم مشروطه مثل «مجلس»، «حبل‌المتین» و «صوراسرافیل» شروع به پیگیری چند و چون ماجرا کردند. جالب است که خبرنگار روزنامه صوراسرافیل که در همان زمان سفری به تفلیس داشته است، در خبری دهشتناک به شرح وضعیت رقت‌بار دختران و زنان به فروش و اسارت رفته قوچانی می‌پردازد. او در گزارش خود شرح می‌دهد: بخشی از آن دختران و زنان را ترکمن‌های تابع روسیه تزاری، درست مثل برده‌ها برای کارگری به خانه‌ها و مزرعه‌های خود برده‌اند، بخشی را به خانه‌های بزرگ منطقه ترکمنستان و بخشی را هم که بروروی زیباتری داشتند، برای تأمین عیش و نوش مردان تفلیسی به کافه‌داران این شهر فروخته‌اند! سپس در ادامه مشاهده‌اش از وضعیت دختران قوچانی در کافه شاناتان تفلیس می‌نویسد: این دختران در حالی که برای خوشامد مردان می‌قصیده‌اند، به زبان شیرین این شعر را همخوانی می‌کرده‌اند:

فلک دیدی به ما آخر چه‌ها کرد

خدا کسی فکر ما نیست

ز خویش و اقربا ما را جدا کرد

خدا کسی فکر ما نیست

جفا بیند که با ما این جفا کرد

خدا کسی فکر ما نیست

هفده و هجده و نوزده و بیست

ای خدا کسی فکر ما نیست

***

گر از کوی وطن مهجور ماندیم

خدا کسی فکر ما نیست

و گر از هجر او رنجور ماندیم

خدا کسی فکر ما نیست

نه پنداری ز عشقش دور ماندیم

خدا کسی فکر ما نیست

هفده و هجده و نوزده و بیست

ای خدا کسی فکر ما نیست

***

مگر مردان ما را خواب برده

خدا کسی فکر ما نیست

که اغیار آب از احباب برده

خدا کسی فکر ما نیست

هفده و هجده و نوزده و بیست

ای خدا کسی فکر ما نیست^(۵).

■ **محاکمه سالارمفخم و اسفالدوله**

با انتشار این گزارش، شدیداً احساسات مردم و نمایندگان مجلس شورای ملی علیه مستبان واقع غلبان کرد و خواهان عزل و محاکمه آنها شدند. به این ترتیب بعد از چندین ماه اعتراض به عملکرد مستبان این فاجعه، در روز چهارشنبه ۲۱جمادی‌الاولی ۱۳۲۵ق. | ۱۰تیر ۱۲۸۶ش. آصف‌الدوله عزل و بلافاصله حکم توقیف موقت سالارمفخم هم صادر شد. روزنامه حبل‌المتین در شماره ۶۱ خود ضمن درج خبر توقیف موقت سالارمفخم نوشت: «محکوم‌علیه برای اجرای قرار بازداشت، به مطیع‌السلطنه تحویل شد. همچنین مطیع‌السلطنه از طرف وزارت عدلیه، مأمور شد به منزل سرمد فرامفخم رحمتی شود. همچنین مطیع‌السلطنه از طرف وزارت عدلیه، مأمور شد به منزل سرمد فرامفخم رحمتی از جمله کسانی بودند که دست‌پیدا، آنها را فروخته بود، به برادران و کسان آنها تحویل دهد و نیز پسربری را هم رفع مشکلات کرده بود و معلوم شد جزو اسرای قوچان است، به کدخدا علی و یوسف سپردند…»^(۶)

به هر حال نزدیک ۱/۵ سال، مسئله دختران و زنان به اسبیری رفته و فروخته‌شده قوچانی در مجلس شسورای ملی مورد پیگیری بود و از سوی دیگر جلسات داد‌گاه مقصران نیز با کندی پیش می‌رفت. در واقع علت ۱/۵ سال زمان بردن محاکمه مقصران، به دلیل اعمال نفوذ رجال قاجار و به ویژه سایر تیول‌دارانی بود که در رسم تیول‌داری‌شان دست‌کمی از آصف‌الدوله نداشتند! تأییدکه بالاخره بعد از سرگزاری ۱۴جلسه محاکمه در تاریخ پنج‌شنبه ششم مرداد ۱۲۸۶ش. رأی اولیه و موقت مقصران به شرح زیر صادر شد:

«نمره اول، مقصر در این باب، سالار مفخم است که با رأی همه اجزای کمسیون‌اعم از عدلیه و وکلای مجلس باید خلع از شئون دولت و حکومت‌شده، جیره یک سال ششون سرحد بجنورد و قوچان را بدهد و اسرا را استرداد نماید و هر نفری را نتوانست استرداد

۹ | روزنامه جوان | شماره ۶۵۰۷

کند. ۳۰۰تومان وجه نقد به صاحب اسبیر بدهد که خودش برود، خریداری کند و باید توقیف و حبس باشد تا این مراتب به‌موقع اجرا گذاشته شود.

نمره دوم، سردار افخم، حاکم وقت استرآباد بوده و در عصر حکومت خود احکام دولت را اجرا نداشت‌ه او هم یک اندازه سلب شئونات از او شود (یک درجه از تبه نظامی او کاسته شود و ۵هزار تومان جزای نقدیه بدهد و یک سال هم مصدر خدمات دولتی نباشد).

نمره سیم، امیرحسین خان پسر آصف‌الدوله که حکومت قوچان داشت، باید تا دو سال به شغل دیوانی مشغول نشود، زیرا که پس از شنیدن این خبر اقدامات سریعانه نموده است و باید ۳هزار تومان جزای نقدی بدهد.

نمره چهارم، به واسطه ماطله شخص آصف‌الدوله است. آصف‌الدوله به واسطه تلگرافاتی که عین‌الدوله در دست دارد و تحقیقات خارجی، اظهارات خود را به مبادی عالیه کرده است، تقریباً تیره از تقصیر این کار دارد. ولی قصوری که عدلیه نسبت به او می‌دهد، این است که چرا بیشتر از آنچه نوشته و گفته است اقدام ننموده، لهندا باید ۲هزار تومان جزای نقدیه بدهد.

نمره پنجم، مفاخرالملک و اکرم‌الملک شخصاً هنوز آنها برای استنطاق حاضر و محاکمه حضوری نشده‌اند و احضار آنها منوط به امر مبارک است.

کمسیون عدلیه در این موقع به اقتضای حال امروزی مملکت مجازات را همین قدر کافی می‌داند. (محاکمه ابتدایی حقوق). دیوان‌خانه عدلیه این حکم را تصدیق دارد، عبدالحسین فرامفخم‌را - وزارت عدلیه^(۷)، البته متأسفانه این پایان ماجرای داد‌گاه نبود.

■ **عاقبت مقصران و به اسبیری رفتگان**

پس از صدور حکم اولیه، مقصران و طرفداران آنها به دست و پا افتاده و با اعتراض به احکام صادره، تقاضای برگزاری جلسه استیناف کردند. از طرف دیگر عده‌ای از وکلای مجلس هم معتقد بودند که احکام صادره سبک و در برابر جرم انجام شده، کافی نیست. به هر حال از آنجا که زور طرفداران مقصر واقعه بیشتر بود، قرار شد داد‌گاه تجدیدنظر مسببان فاجعه قوچان برگزار شود. جالب است که معترضان به حکم اولیه داد‌گاه از جمله عبدالحسین فرامفخم (وزیر عدلیه)، معتقد بودند به دلایلی چون «عادی بودن حمله ترکمانان و وارون به خاک ایران و بی‌سابقه بودن محاکمه سردارها»، حکم داد‌گاه عادلانه است و اینکه «تا آن روز در هیچ محاکمه عرفی‌ای در ایران، برای صدور آن، جز در زیر سایه مشروطیت تا این اندازه توجه نشده است…» پس به این شکل و با اعمال نفوذ‌های فراوان، جلسه استیناف مقصران برگزار شد. بعد از برگزاری جلسه داد‌گاه تجدیدنظر، در نهایت سالارمفخم به پنج سال زندان و دادن مبلغی جزا محکوم شد، اما آصف‌الدوله در وقایع قوچان بی‌گناه شناخته شد و همان عزل از حکومت خراسان برای وقایع قوچان مورد تأیید قرار گرفت. البته این پایان ماجرای آصف‌الدوله نبود!

زیرا او در جریان حوادث بعدی مشروطه و به ویژه بعد از فتح تهران توسط مشروطه‌خواهان، به ناگهان مشروطه‌خواه شد و حتی با اعمال نفوذی که در میان رجال انگلوفیل قاجاری داشت، توانست در دولت سردار اسعد بختیاری حکم وزارت هم بگیرد^(۸).

■ **سرنوشت دختران و زنان به اسبیری‌رفته قوچان**

از آنجا که داد‌گاه مقصران به انحراف رفت و جریان مشروطه هم عاقبت بدی پیدا کرد، رسماً پیگیری عودت ناموس به یغما رفته به وطن هم، متوقف شد! و به ویژه اینکه بخشی از آن زنان و دختران معتقد بودند در غربت بی‌آبرو شده‌اند و با این ننگ نمی‌توانند نزد اقوام خود برگردند و دیگر اینکه عموم آن دختران و زنان که در میان رجال انگلوفیل قاجاری و روسیه فروخته شده بودند، در همان خاک روسیه از‌خواجه کرده و بچه‌دار شده بودند و دوست نداشتند همسر و فرزندان خود را ترک کنند. این همه یعنی در عمل، هیچ اقدام قابل توجهی برای برگشت این زنان و دختران به وطن از سوی مسئولان مشروطه مشاهده نشد و بسیاری از آنها مجبور شدند تا پایان عمر در غربت و در سختی زندگی کنند!

منابع:

- دانشنامه جهان اسلام، جلد۸، چاپ ۱۳۸۳ش، صص ۸۶۴ و ۸۶۵
- علم-کاتظمی، محمدرضا- سجاد، مقاله «مشروطه در برابر تیول‌داری»، فصلنامه پژوهش‌های تاریخی، دوره ۹، شماره اول، مورخ بهار ۱۳۹۶ش
- عالمی، یقرب، «مشاهیر رجال» نشر گفتار، چاپ ۱۳۷۰ش، صص ۹۰ تا ۹۵
- روزنامه مجلس، شماره ۴۷، مورخ ششم اسفند ۱۲۸۵ش، شماره ۲۹ قوریه ۱۹۰۷م، صص ۳و۲
- روزنامه صوراسرافیل، شماره ۴، مورخ ۳۰خرداد ۱۲۸۵ش
- روزنامه حبل‌المتین، شماره ۶۱، مورخ ۲۵ جمادی‌الاولی ۱۳۲۵ق. برابر با ۱۴ تیر ۱۲۸۶ش
- روزنامه حبل‌المتین، شماره ۷۹، مورخ ۲۱ جمادی‌الثانی ۱۳۲۵ق. برابر با ۹ مرداد ۱۲۸۶ش
- عالمی، صص ۱۰۰ و ۱۰۱ و روزنامه حبل‌المتین، شماره ۸۱، مورخ ۲۴ جمادی‌الثانی ۱۳۲۵ق. برابر با ۱۲ مرداد ۱۲۸۶ش